

**ЮРИДИЧНЕ РЕЛІГІЄЗНАВСТВО
(ПРАВОВОЛІГІЯ РЕЛІГІЇ):
СУТНІСТЬ І ПРОБЛЕМНЕ ПОЛЕ**

М.Ю. Бабій

*провідний науковий співробітник Інституту філософії
імені Г.С. Сковороди НАН України,
кандидат філософських наук*

С.І. Присухін

*професор кафедри суспільних наук
ВНЗ «Національна академія управління»*

Постановка проблеми. Відомо, що в системі релігієзнавчого знання дедалі більшої актуальності (як в теоретичному, так і в практичному вимірі) набуває нова наукова дисципліна – «правологія релігії». Питання про суттєві характеристики правології релігії як науки та її головну проблематику становлять зміст дискусій як серед релігієзнавців, а також і серед представників юридичної науки. Дискусії породжують скепсис щодо отримання узагальнених визначень і висновків. Останнє є підставою подальшої розробки дискурсу дисципліни «правології релігії» як з боку релігієзнавства, так і правознавчих наук.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вивченню сутнісних характеристик правових аспектів релігієзнавства були присвячені праці М. Бабія, В. Бачиніна, Г. Дж. Бермана, В. Вихновича, Д. Вовка, М. Гледона, М. Гордона, А. Гусейнова, О. Гьофе, О. Залужного, Л. Ільчука, В. Ключкова, Т. Козлова, Г. Мальцева, В. Нерсисянца, Б. Осипяна, Т. Парсонса, А. Пчелінцева, П. Рабіновича, С. Рабіновича, Ю. Тихонравова, І. Яблокова, П. Яроцького та ін.

Мета статті. На основі праць вітчизняних та зарубіжних філософів права, вчених-релігієзнавців, істориків та теоретиків права, відомих теологів дослідити науково-релігієзнавче розуміння сутнісних характеристик нової релігієзнавчої дисципліни «правології релігії», а також окреслити проблемне поле, в межах якого ця галузь релігієзнавчої науки сформувалась і продовжує розвиватися.

Основні результати дослідження. В структурі академічного релігієзнавства дедалі більшої актуальності в теоретичному і практичному вимірі набуває нове дисциплінарне утворення – «правологія релігії».

В означеному аспекті правологія релігії (юридичне релігієзнавство) постає однією з важливих у континуумі наукових дисциплін, що творять, образно кажучи, архітектоніку сучасного релігієзнавства. Щодо самого терміну

(поняття) «правологія релігії», то він є певною мірою умовним, оскільки за своїм змістом не покриває все предметне поле, що має науково опікуватися цим дисциплінарним утворенням. У ширшій «диспозиції» доцільніше було б використовувати термінологічні конструкти «юридичне релігієзнавство» або «правові аспекти релігієзнавства». Однак у даній статті автори використовують як робоче поняття «правологія релігії», співвідносячи його з широкою сукупністю теоретичних проблем, що підлягають експлікації цією релігієзнавчою дисципліною.

Зазначимо, що «правологія релігії» (юридичне релігієзнавство) – це не просто результат суб'єктивного прагнення продукування ще однієї дисципліни в системі релігієзнавчих наук. Сьогодні це об'єктивна необхідність, що детермінується гострою (в теоретичному і практичному плані) потребою системного наукового пізнання предметного поля правових проблем, які стосуються буття релігії як суспільного феномена і стають невід'ємною частиною сучасного релігієзнавчого дискурсу. Означена релігієзнавча дисципліна не лише описує, констатує наявні релігійно-правові зв'язки, а в узагальнюючому вигляді вона належить до аналітично-правової теорії, беручи до уваги її історію і релігійно-світську площину вияву. У такий спосіб вона виконує своєрідне «соціальне замовлення» на спеціальне системне пізнання проблем права й релігії, а в їх взаємодії – юридичних основ свободи буття останньої. Релігія постає як один із вагомих чинників суспільного життя людей і утворює «інститут», невід'ємний від основ людського існування в його соціальному і правовому аспектах, у площині взаємодії релігії (як соціального інституту), віруючих, держави, суспільства, їх взаємовідносин і взаємовпливів.

Зазначене вище актуалізує необхідність глибшого пізнання природи взаємозв'язку права і релігії, а саме: а) внутрішнього комплексу релігійних канонів, норм і приписів в їх регулятивній сутності, в спільнотному й індивідуальному вимірах; б) світських правових імперативів, які мають відношення до зовнішнього вияву буття релігії в суспільстві, релігійної діяльності загалом. Раніше ці проблеми експлікувалися в філософії, соціології релігії, юридичній науці. Це певною мірою обмежувало можливості поглибленого і насамперед системно-логічного і теоретичного їх осмислення.

Зауважимо, що проблема співвідношення права і релігії була предметом дослідження філософів, юристів, теологів, богословів з давніх-давен. І те, що ми сьогодні маємо в цій царині, є надбанням майже трьохтисячолітнього періоду наукових пошуків, аналізу, філософської рефлексії проблемних питань, зокрема, у сфері права і релігії. Ці питання зароджувалися і осмислювалися в різних цивілізаціях по-різному (Індія, Китай, Іудея, Єгипет, Еллада), синтезувалися із пануючими теологічними концепціями та ставали основою систем релігійних догм і правил, зокрема давньоіндійської, іудейської, християнської, мусульманської традицій. Історія свідчить про тісний взаємозв'язок релігії і права, який опосередковано спричинив походження права із релігійних традицій як на Заході, так і на Сході [20, с. 21-40].

Можна зробити висновок, що дисципліна «правологія релігії» має значні теоретичні й практичні досягнення в соціально-правовому пізнанні (що

фіксується значним масивом філософських і правових, політологічних і теолого-богословських праць, у тому числі і теоретичних напрацювань останніх десятиліть¹).

Аналіз цих напрацювань засвідчує поліаспектність і багатогранність предметного поля правології релігії. Воно постає як дериват об'єкта, яким у теоретичному і практичному сенсі опікується правологія релігії. В такому контексті остання експлікує сукупність суспільних відносин (в усіх іпостасях їх вияву), які формуються в процесі функціонування релігії, релігійної і світської правових традицій в їх взаємозв'язку, взаємодії і взаємокорелятивності. Таким чином, можна з певною вірогідністю висновувати, що саме об'єкт, яким системно і комплексно в науковому плані має опікуватися правологія релігії, постає водночас структуро формуючим останньої. Йдеться про два важливі компоненти архітекτονіки правології релігії:

а) всю сукупність релігійних правових норм, процесів, що по суті конституують як внутрішнє, так і зовнішнє (в публічному вияві) релігійне право як своєрідну конституцію конфесій.

Релігійне право є одним із основних історичних форм права, як форма найбільш узгодженої взаємодії релігії і права, специфічного синтезу релігійних і юридичних норм, приписів, що постають як своєрідний імператив у житті віруючих, релігійних спільнот, їх інститутів;

б) матрицю світських правових норм, відповідних законодавчих актів, конституційних положень, інших нормативних приписів (легітимізованих державою), що стосуються сфери державної політики щодо релігій і церкви (релігійних організацій), забезпечення свободи буття релігії в суспільстві.

Предметне поле правології релігії (юридичного релігієзнавства) охоплює:

а) релігійні й юридичні закономірності формування і розвитку релігійної правової традиції, релігійних правових систем в їх конфесійному вияві; їх сутність і практичний вимір; релігійні передумови світського права;

б) релігійні і світські правові інститути в їх взаємозв'язку;

в) світські законодавчі акти, які стосуються публічної сфери буття релігії, свободи діяльності релігійних організацій, державно-конфесійних відносин, їх законодавчого забезпечення, теоретичних основ свободи віросповідання, церкви (релігійних організацій), правових механізмів їх гарантування і забезпечення.

Предметне поле правології релігії є поліаспектним. Його експлікація потребує опрацювання категоріально-понятійного апарату, зокрема таких понять як: «релігійно-правова традиція», «теономна правосвідомість» «релігійне право», «канонічне право», «внутрішньо церковне право», «релігійні норми», «зовнішнє публічне релігійне право», «державно-конфесійні відносини», «церковна дисципліна», «правовий статус релігійних організацій», «свобода віросповідання», «свобода церкви», «свобода в релігії», «свобода совісті». Предметне поле охоплює також проблеми міжнародних правових

¹ Докладніше див.: [7], [9], [10], [11], [14], [15], [16], [17], [20], [21].

актів, які заторкують свободу совісті, свободу релігій, переконань, законодавство щодо забезпечення свободи буття релігії в сучасному суспільстві.

У такий спосіб, правологія релігії постає як важлива галузь релігієзнавчого знання, що дозволяє осмислити широку у своєму вияві проблему взаємозв'язку релігії і права в його конфесійному вимірі, питання релігійної правової традиції, внутрішніх і зовнішніх релігійно-правових регуляторів буття релігійних організацій, а також об'ємного пласту законодавчого забезпечення світською державою свободи функціонування релігії, церкви (релігійних організацій) в суспільстві, правових аспектів цього буття. Правологія релігії, як й інші релігієзнавчі дисципліни, ґрунтується на власній теоретико-методологічній основі, взаємодіє і корелюється з іншими методологічними традиціями.

Отже, правологія релігії (юридичне релігієзнавство) уможливорює системну теоретико-правову релігієзнавчу експлікацію особливостей конфесійно визначених релігійних правових традицій, а в цій площині форм і рівня взаємозв'язку, взаємодії, релігії і права, які постають як ціннісно-нормативні регулятивні системи, що в той чи інший спосіб впливають на релігійний і світський сегменти життя людей, на систему суспільних відносин у розмаїтті їх вияву.

Специфіка методологічного аспекту аналізу проблемного поля правології релігії полягає у необхідності врахування наявності різних конфесій, релігійних напрямів, рухів, їх територіальну і регіональну розповсюдженість, правовий статус, місце і роль у суспільстві. Йдеться, зокрема, про конкретну релігійну «нормативність» певної конфесії, церкви, релігійної організації, про державно-конфесійні відносини, їх юридичне підґрунтя. За таких обставин мають братися до уваги темпоральні аспекти (в історичному прочитанні) формування релігійних норм права, релігійної правової традиції конкретної конфесії, закономірностей, які обумовили розвиток взаємозв'язку релігії і права, взаємовідносин релігії і політики в їх юридичному вимірі, «адаптивної здатності» тієї чи іншої конфесії, церкви, релігійної спільноти в суспільному її вияві; правові параметри свободи їхнього функціонування в соціумі.

Глибокий аналіз історії розвитку співвідношення права і релігії в їх поліаспектності зробив російський юрист, релігієзнавець В. В. Клочков у своїй відомій праці «Релігія, держава і право» (1978 р.) [9]. Питання формування релігійних правових традицій, взаємозв'язку, взаємодії права і релігії висвітлені також у релігієзнавчих, правових напрацюваннях, зокрема В. Бачиніна, Г. Мальцева, В. Нерсисянца, І. Яблокова, С. Рабіновича, Т. Парсонса, Г. Дж. Бермана, передовсім у цікавій книзі останнього «Віра і закон: примирення права і релігії». У цих та інших працях виокремлюється теза, згідно з якою релігія «генетично передувала праву» і справляла суттєвий вплив на виникнення і формування останнього. Як справедливо зауважує російський юрист В. Бачинін, саме релігія вносить у право елементи абсолютності і непорушності, дозволяючи інтегрувати його норми і принципи в єдине ціле. Релігія як специфічна соціальна система через певний континуум норм, а також звичаїв, ритуалів, обрядів, що виявляють свою «нормативність» і

регулюють поведінку, діяльність віруючих через їх ставлення до трансцендентного, захищають сакральний простір духовного життя суспільства чи певної релігійної спільноти від вторгнення «чужих» цінностей і смислів, і сакральну волю до порядку. Ця воля, що концентрується в звичаях і ритуалах, набуваючи виду лаконічних імперативів, які заставляють віруючих беззастережно коритися [2, с. 258].

В такому значенні нормативна функція звичаю, ритуалу стає визначальним елементом предметного поля правології релігії. Стержневим компонентом означеного поля, як уже відзначалося, стає релігійне право як одне з родоначальних історичних видів права. В понятійному контексті воно постає як множина релігійно санкціонованих правових норм, приписів, канонів, які визначають правила поведінки віруючих, кліру в кульговій, богослужбовій, життєво-побутовій, ситуативній та інших сферах діяльності й відносин. Першоджерелами релігійного права (релігійних норм) безпосередньо постають тексти священних писань (Біблія, Коран, рішення Вселенських соборів, інші важливі церковні акти), релігійно-правові звичаї, а також окремі морально-ціннісні установки, сакралізовані і легітимізовані церквою, релігійною організацією.

Релігійне право регулює відносини віруючих між собою, а також із невіруючими, іновірцями, діяльність релігійних організацій та їх інститутів.

Остання (діяльність) регулюється однією із складових частин релігійного права – правом церковним. Це поняття характеризує сукупність релігійно легітимізованих норм, юридичних приписів, які визначають організаційну структуру церкви, її внутрішній устрій і діяльність. Церковне право стосується в основному християнських конфесій, віросповідань. Церковне право складають спеціальні норми, вироблені в процесі історичної генези церкви, її інституалізації. Теологи Католицької і Православної церков джерело церковного права бачать у правоформуючій волі церкви, що є, на їхню думку, особливим виявом Божої волі, її матеріалізації у формі норм і правил. Водночас необхідно зауважити, що тісніше були зв'язки між церквою і державою, то активніше остання втручалася в її внутрішні справи (як це було, зокрема в Російській імперії, а в окремі періоди і в деяких державах Європи), то більше світських юридичних норм було інкорпоровано в церковне право.

З позицій системного підходу, правологія релігії досліджує генезу становлення і розвитку, чинники і умови функціонування норм та принципів релігійного права загалом й церковного (канонічного) права, зокрема, їх структуру, зміст, а також конфесійні особливості зрілих релігійних систем. Прикладом слугують (на думку В. Ключкова, М. Гледона, М. Гордона, Т. Козлова та ін.) іудейське право, мусульманське (ісламське) право, індуїстське право, канонічне право християнських церков (католицької і православної).

Важливого значення в правології релігії набуває такий понятійний конструкт, як «релігійна правова традиція» (специфічне правове явище, яке склалося історично). Центральним стрижнем якої була і є релігія (як світогляд й ідеологія) в її конфесійному вияві й яка (що вже відзначалося) нерозривно пов'язана з певним чітко визначеним (з огляду на божественне походження)

нормативним регулюванням (приписами, заборонами, правилами поведінки, санкціями і нормами захисту від порушень), що набувало імперативного характеру й обов'язковості для віруючих.

У правологічному дискурсі важливим із методологічної точки зору є теоретично обґрунтоване положення, що кожне правове явище (а тим більше релігійна правова традиція) у своїй сутності виявляє себе «як ансамбль» внутрішніх зв'язків, необхідних відносин між протилежностями з характерною для них логікою взаємодії. І ця «опозиція внутрішніх протиріч» є універсальною онтологічною засадою різних форм суцього, в тому числі й всіх без винятку правових явищ, зокрема й в релігійному вимірі [2, с. 230]. Ці універсальні засади з акцентацією на істинність релігійних правових норм і смислів становлять характерну рису релігійної правової традиції, що символізує: об'єктивність правових норм і правової системи (що є складовою релігійної правової традиції); історичний континуїтет норм права і правових систем; авторитет; універсальність; символічність права. Також важливим постає принцип ефективності релігійної правової традиції, який визначається як своєрідний баланс «трьох основних складових механізму правового регулювання в релігійній сфері буття: правотворення; правореалізація; правосвідомість» [10]. При цьому релігійна правова традиція є суб'єктивним чинником, складовою світогляду віруючої людини. Правосвідомість віруючої особистості (або теономна правосвідомість) є сукупністю індивідуальних духовних якостей, які забезпечують її орієнтацію у сфері релігійної правової традиції. Теономна правосвідомість керується імперативами сакрального характеру, які сконцентровані в священних текстах і підпорядковані суворій ієрархії конфесійних смислів, цінностей і норм. Це прослідковується в площині аналізу правосвідомості, її зорієнтованості у віруючих, зокрема християнської та ісламської конфесій [3, с. 34-38]. Таким чином, кожна релігійна правова традиція (у більш вузькому вимірі – релігійне право) постає як правове явище (правовий феномен), яке склалося історично в ході становлення й розвитку тієї чи іншої релігії, на ґрунті конфесійно-моральної доктрини, форм, норм і приписів релігійного права, що закріплені в священних текстах або переданнях, рішеннях соборів, які в темпоральному вимірі зберігали свою неперервність, наступність і відтворювалися в релігійній практиці (обрядках, ритуалах, символах), бутті віруючих, їх поведінці. Релігійній правовій традиції притаманна чітко акцентована доктринальність й концептуальність, стабільність й глибока укоріненість у конкретному конфесійному просторі й релігійному способі життя віруючих.

Важливого значення для правологічного дискурсу набуває така характерологічна риса релігійної правової традиції (або релігійного права), як її функціональність, що в практичному сенсі реалізується через ряд функцій. Враховуючи розроблену американським соціологом Т. Парсонсом типологію основних функцій будь-якої «системи соціальної дії», можна виокремити основні функції релігійної правової традиції: адаптивну (для віруючої особистості, спільноти); цілесмислову, регулятивну, інтегративну, антидеформаційну («збереження зразка») [2, с. 220].

В предметному полі правології релігії важливе місце займає теоретична експлікація історії становлення, розвитку різних конфесійних правових систем, їх компаративного аналізу, впливу на генезис світського права.

З огляду на це, найбільш розвинутими системами релігійного права (в історичному, смислово, регулятивному та інших функціональних вимірах) є правові системи індуїзму, іудаїзму, ісламу, християнських конфесій – католицизму, православ'я.

Визначальною рисою правової системи індуїзму є її тісний зв'язок із релігійним вченням, його релігійно-філософськими основами, які притаманні всім сферам, нормам, релігійно-соціальної регуляції. Згідно з релігійними уявленнями прихильників індуїзму, в основі активної життєдіяльності людини лежить тріада: дхарма – шлях праведності, доброчесності, здійснення релігійного обов'язку; артха – інтерес, користь, успіх у суспільстві; кама – любов, насолода, задоволення. Першість у цій тріаді належить дхармі як сукупності обов'язків, яких повинен дотримуватися кожний прихильник індуїзму. Дхарма має пріоритетне значення у визначенні поведінки людини, зокрема й в кастовому вимірі. Норми, правила, приписи, заповіді, звичаї знайшли своє вираження у відповідних сутрах, шастрах. Найвідомішим збірником, складеним ще в школах брахманів, є «Настанова Ману про дхарму» («Закони Ману») – широке зведення релігійних, юридичних та інших норм, яким приписується надприродне походження. «Закони Ману» містять імперативні норми, приписи (до виконання) і санкції в трансцендентному і мирському вимірах.

«Закони Ману» пропонують своєрідну релігійно оформлену правову диспозицію (норми дозволу або заборони) щодо проблем організації державної влади, судочинства, шлюбно-сімейних, станово-кастових, майнових відносин тощо [9, с. 122-123; 10].

Свої особливості має одна із стародавніх релігійних правових традицій – іудейське право («єврейське релігійне право»). Його історія нараховує понад три тисячі років. Єврейське релігійне право характеризує наявність цілого ряду принципів, нормативних положень, що знайшли своє відображення у відповідній частині (розділі) Старого завіту – Торі (від євр. «Книга закону»), що є головним джерелом іудейського права. Подальший розвиток іудейське (релігійне) право одержало в Талмуді (від євр. «ламад» – вивчення) – значному за своїм обсягом кодексі релігійних, етичних і правових норм іудаїзму. Прихильники останнього вважають його авторитетним «Усним Законом», який доповнює Святе Письмо. Талмуд постає основою іудейської правової системи для віруючих євреїв. У Талмуді, в тій його частині, що одержала назву «Галаха» («Халаха»), зосереджена нормативна частина іудаїзму, яка регламентує релігійне, сімейне і громадянське життя євреїв. Це юридичний коментар, який присвячений детальному роз'ясненню суті практичного виконання 613 заповідей Закону, що регулюють всі аспекти життя євреїв. Дослідники Талмуда вважають, що саме в ньому практично сформульована вся сукупність норм, приписів, заборон, обрядових регламентацій іудейської релігійно-правової традиції. Талмуд надав чіткої

форми в релігійно-правовому вимірі всім релігійним обрядам, літургії, законам (наприклад, шлюбно-сімейним), які діють і сьогодні. В Талмуді сформульовані норми, які регулюють відношення віруючих іудеїв до Бога, а також сферу взаємовідносин людей. Причому «ця регуляція надзвичайно деталізована, особливо в частині заборонних норм, не виконання яких тягне за собою певні санкції, в тому числі й судові» [4, с. 1029-1031; 9, с. 102-111].

З огляду на правологічне тлумачення релігійних правових систем особливе місце займає експлікація мусульманського права. Ця особливість полягає в тому, що в ісламі релігія і право знаходяться в тісному взаємозв'язку; характеризується детальністю і скрупульозністю, а його нормативно-регулятивна частина має універсальний характер і торкається всіх сфер буття мусульманина. Система релігійно-правових норм, а також релігійно-обрядових приписів, що своїм головним джерелом має Коран і Сунну, експлікується через термін «шаріат» (від араб. *saria* – «чіткий праведний шлях до мети»). Шаріат – комплекс норм, приписів, правил поведінки, морально-етичних норм, вчення про ісламський спосіб життя [22, с. 161-163]

Шаріат у реінтерпретації окремих дослідників постає як теоретична й практична модель ісламського способу життя, який був і залишається могутнім символом, джерелом мотивів поведінки релігійного, побутового життя віруючих, основою їх учинків. Інакше кажучи, шаріат регулює релігійну, суспільну, сімейно-побутову та інші сторони життя мусульман, містить норми державного, кримінального, шлюбно-сімейного права, настанови про хадж, газават, молитви, піст тощо. Шаріат, як у цілому і мусульманське право, «вважається Божим законом, який доводиться до людей через Коран, хадиси і твори релігійних авторитетів, богословів-законодавців. Соціально-нормативну регламентацію положень шаріату, мусульманського права дає фікх (від араб. – «глибоке розуміння, знання»)» [8, с. 725]. Згідно із шаріатом, є п'ять категорій поведінки і дій віруючих в їхньому практичному житті: «обов'язкові накази, рекомендаційні настанови, моральні дозволи, недозволеність і заборони, які у своїй сукупності регулюють майже усі сфери особистого, соціального, політико-правового, економічного, морально-побутового життя мусульман, а також відносини між правовірними мусульманами і представниками інших конфесій» [13, с. 38].

У шаріаті чітко виписана система соціально-релігійних заборон і санкцій за їх порушення: пияцтво, азартні ігри, подружня зрада та інше, що заважає віруючому зберегти свою релігійну, душевну, тілесну чистоту і чистоту у харчуванні. В окремих мусульманських країнах законодавчо заборонено віровідступництво (Ліван, Саудівська Аравія), для мусульман встановлена конституційна норма обов'язку щодо захисту ісламу (зокрема, в Ємені). Відомо, що сьогодні іслам є державною релігією в 30 країнах. Шаріат у них повноцінно діє в багатьох сферах суспільного життя і виступає як конституційована регулятивно-правова система (Саудівська Аравія, Оман, ОАЕ, Йорданія, Алжир, Іран, Індонезія, Пакистан, Кувейт, Марокко).

Таким чином, у мусульманському праві «релігія є основою духовного і політичного об'єднання народу, збереження цілісності держави, міцності й

стабільності правопорядку» [8, с. 656]. Зауважимо, що важливим інститутом, що здійснює правосуддя в ісламських державах є шариатський суд. Дотримання норм, приписів, заборон мусульманського права, шариату вплетене в систему законодавства країн, де домінуючим є іслам, у повсякденність життя віруючих – мусульман, в площину суспільних, релігійних, міжконфесійних відносин. Мусульманська правова традиція складає єдину «нормативно-регулятивну основу ісламської цивілізації» [8, с. 656].

Серед означених нами релігійних правових систем, що є предметом аналізу і вивчення правології релігії, своєрідною в релігійному нормативно-регулятивному аспекті постає християнська система канонічного права. Вона у своїй основі, історичному вимірі стосується передовсім Католицької і Православної церков, хоча певні системні блоки цього права, приписи є діючими і в протестантизмі. Канонічне право в християнській правовій традиції постає як система норм, приписів, які ґрунтуються на церковних канонах, правилах. Канон (від грец. – «норма», «правило») у християнській традиції є одним із важливих понять, яке було започатковано у посланнях апостола Павла (Гал. 6:16) як синонім терміна «закон» («номос») і експлікувався як непорушне правило християнського життя, як певна морально-юридична норма. В християнстві канонами вважають символи віри, вчення Ісуса Христа та апостолів, Книги Святого Письма (Старий Завіт і Новий Завіт), витяги із праць Отців церкви.

В католицизмі, окрім апостольських правил, визначень Вселенських соборів канон містить також і папські постанови, витяги з римського права. Канонічне право Православної церкви сформувалося в кінці IX ст. Склад канонів не є ідентичним у Католицької і Православної церков.

Авторитетності першим кодифікаціям канонічного права («Кодекс Граціана») надав Латеранський собор 1215 року. Згодом у 1582 р. був утверджений новий «Звід канонічного права». Зміни вносилися у канонічне право також у 1917 році і були спрямовані на врегулювання внутрішніх правил в житті і діяльності церкви. В 1984 році Папа римський Йоганн Павло II затвердив новий Кодекс канонічного права (*Codex iuris canonici*), який увібрав певні новації, викликані велінням часу, змінами, які відбулись у Католицькій церкві після II Ватиканського собору (1962-1965 рр.). В чинному Кодексі канонічного права нормативно-регулятивна система кодифікована за основними напрямками: загально церковні норми; ієрархічна побудова церков; чернечих орденів; процедури проведення таїнств; проблеми майнових відносин; релігійні злочини і церковні санкції; питання церковного суду; обов'язки і права віруючих. Останнє, наприклад, охоплює право віруючих подавати петиції, скарги, право на церемоніал, на власну форму духовного начала, свободу об'єднань, зборів та вимогу на правовий захист. Однак, на думку О. Гюфе, «акцент у цьому розділі робиться на обов'язках. У ньому відсутній принцип християнської свободи» [6, с. 81].

Осмислюючи специфіку канонічного права Католицької і Православної церков в площині його взаємодії зі світською системою права, необхідно враховувати історичний, політичний контекст. Наприклад, у «Константинову

епоху» (IV ст.) канонічні норми християнської церкви легітимізувались імператорською владою як державні норми закону. В епоху Середньовіччя канонічне право було важливим інструментом регулятивного впливу на світське життя, сімейно-шлюбні, майнові, міждержавні відносини тощо. Нормативно-регулятивна функція канонічного права контролювалась і підтримувалась рішеннями, санкціями держави, церковного суду, який активно використовувався Православною церквою в Російській імперії. Сьогодні канонічне право залишається важливим інструментом розв'язання внутрішньо церковних проблем.

Як відомо, канонічне право Католицької церкви суттєво вплинуло на формування і розвиток правової системи Західної Європи. Як справедливо зауважують окремі дослідники, «канонічне (церковне) право стало першою загальноєвропейською наднаціональною системою права» [13, с. 37-39]. Інститути і правові процедури, певна частина норм, породжених системою канонічного права, стали важливим джерелом національних правових традицій Європи [13, с. 37-39]. У цьому зв'язку варто згадати тезу американського правника і релігієзнавця Г. Дж. Бермана про те, що основи західноєвропейської правової традиції були закладені Католицькою церквою, а підґрунтям цього процесу постало канонічне право: «Саме церква вперше навчила європейську людину тому, чим є сучасна правова система» [23, р. 429]. Отже, для правологічного дискурсу (в співвідношенні релігії та права), важливою проблемою є вивчення й аналіз домінантного впливу релігійного права (в його конфесійному вимірі) на становлення, подальший розвиток світського права, державно-правового життя суспільства, його конституційно-правову систему.

Правологічний компаративний аналіз релігійно-правових систем свідчить, що кожна конфесія має свою історично сформовану правову традицію, яка є самобутньою, самодостатньою, віросповідно детермінованою підсистемою і яка має власний механізм здійснення нормативно-регулятивних функцій як в індивідуальному, так і в спільнотному релігійному просторі. Вартує уваги той факт, що сутнісна характеристика цих норм та їх телеологічна функція почасти є невід'ємними одна від одної.

Предметне поле правології релігії акцентує увагу на важливості дослідження проблеми дієвості релігійних норм в їх функціональній визначеності. З одного боку, дієвість релігійних норм забезпечується через звичку, віру, переконання віруючого (що береться за основу), з іншого, – силою спільної думки релігійної організації. Внутрішнім «гарантом забезпечення ефективності релігійних норм є не лише добровільність, але й релігійна совість віруючого, а також і система санкцій («внутрішнього усвідомлення». – Авт.), загроза покарання з боку вищої сили – Бога» [5, с. 46].

Як уже було зазначено вище, при дослідженні предметного поля правології релігії (юридичного релігієзнавства) наголошувалось на його поліаспектності. Відомо, що одним із важливих сегментів цього поля є сукупність проблем, пов'язаних із свободою совісті, свободою релігії, віросповідання, церкви, свободою віруючих у релігійному середовищі та з їхніми правами в конфесійному просторі; розумінням і обґрунтуванням цих

прав і свобод у різних релігійно-правових традиціях. Значущими (у своїй сутності) складовими правологічного дискурсу у цій площині постають питання державно-конфесійних відносин, цілісної нормативної, законодавчої бази забезпечення права на свободу віросповідання, свободу буття релігійних організацій в соціальному просторі, механізмів реалізації цього права.

Компаративний аналіз релігійних правових систем свідчить, що кожна конфесія має свій погляд на права і свободи людини, права релігійних спільнот, свої теологічні обґрунтування цих проблем. У цьому зв'язку відзначимо, що богословська соціальна етика (соціальне богослов'я, філософське богослов'я) поряд з окремими «формами філософії релігії і права, що порушують теологічну проблематику, постає як найбільш глибока система поглядів, яка дозволяє вести мову про права людини» [19, с. 125]. Проте, права людини в їх багатоаспектності, зокрема права на свободу віросповідання і свободу совісті, свободу релігії, набувають більшої стійкості й значущості, якщо вони ґрунтуються на стабільній нормативно-правовій і соціальній конкретиці.

Можна стверджувати, що всі великі релігійні традиції мають власний погляд, самобутній підхід щодо проблем, пов'язаних із правами людини: «в ісламі і індуїзмі ми можемо знайти найважливіші елементи релігійної етики, які відносяться до прав людини» [19, с. 127], необхідності їх законодавчих гарантій. Однак концепція права людини, в тому числі й право на свободу совісті, свободу релігій, має західноєвропейське походження. А з огляду на історичний контекст, саме християнство стало важливим джерелом сучасних концептуальних підходів щодо прав людини. Останні мають не лише юридичний, але й морально-релігійний смисл. Права людини корелюються з цілим рядом біблійних заповідей як «джерела всіх свобод», у тому числі й свободи совісті, а також інших прав людини. І ця певна схожість між сучасними теоретичними напрацюваннями у сфері прав людини і біблійною правовою думкою ґрунтується передовсім на уявленнях про високу гідність людської особистості або в її релігійній інтерпретації як «образу і подоби Бога». Аналіз світських і теологічних підходів щодо тлумачення генези й основних характеристик прав людини, в першу чергу свободи совісті, свободи віросповідання як ключових із них, неминуче співвідноситься на Заході з релігійною традицією в усіх її різновидах. Особливий акцент у площині експлікації права на свободу віри, свободу совісті робиться на внеску протестантизму в контексті ідей Реформації. Зазначимо ще раз, що ідея прав людини в світському і конфесійному вимірах співвідноситься з принципом недоторканності гідності всіх людей, офіційне визнання якого повинно виражатися в гарантіях свобод і прав людини, передовсім свободи совісті, свободи віросповідання. В «Загальній декларації прав людини» (1948 р.) чітко констатується, що «визнання гідності, притаманної всім членам людської сім'ї та рівних і невід'ємних їх прав є основою свободи, справедливості й загального миру в усьому світі» [18, с. 11]. Наголос на принципі гідності людини як сутнісної основи її прав і свобод є характерним і для інших документів ООН, Ради Європи, ОБСЄ [18, с. 13, 19, 21, 25, 31, 38, 43]. Означений принцип спів-

відноситься із тим «абсолютним наголосом», який робиться на ньому в документах християнських церков. Зокрема, в «Декларації про релігійну свободу» (1965 р.), прийнятій Другим Ватиканським собором, проголошується «... що люди щораз більше усвідомлюють гідність людської особи..., що право на свободу релігії ґрунтується на природній гідності людини, яка пізнається як через об'явлене нам слово Боже, так і людським розумом» [18, с. 135-136].

Правологія релігії досліджує (в історичному, юридичному аспектах) проблему прав людини як одну з головних у релігієзнавчому дискурсі, акцентуючи на специфіці конфесійних підходів у розумінні й визначенні шляхів щодо її розв'язання. Це насамперед торкається таких основоположних свобод, як свобода совісті й свобода релігії. Концептуальні підходи щодо проблеми свободи совісті й свободи віросповідання мають свої чітко визначені парадигмальні матриці, свої погляди на можливість їх практичної реалізації, передовсім в індивідуальному вимірі. Скажімо, якщо динаміка і сутнісний вияв права на свободу віри, на захист вільного релігійного вибору в західному християнстві концентрується на особистості й співвідносяться з останньою, то культура права східних цивілізацій забезпечує конструктивне вирішення означеної проблеми через духовну належність індивіда до групи, колективу, в яких йому релігійно й соціально комфортно. В цьому аспекті правологія релігії розглядає (в порівнянні) право на свободу релігії в його конфесійній інтерпретації. Сучасна позиція Магістеріуму Католицької церкви щодо свободи релігії викладена в уже згадуваній «Декларації про релігійну свободу», в якій проголошено, «що людська особа має право на релігійну свободу. Така свобода означає, що жодна людина не повинна зазнавати приневолення як з боку окремих осіб чи суспільних груп, так і з боку будь-якої людської влади, щоб нікого не силувати діяти всупереч власним переконанням і нікому не перешкоджати діяти згідно з власними переконаннями в релігійних справах – приватно чи публічно, осібно чи спільно з іншими – в належних межах... Це людське право на релігійну свободу має бути закріплене в конституційному устрої суспільства і стати правом громадянським» [18, с. 136]. Декларація зосереджує увагу на тому, що людина вільно має пізнати і визнати імперативи Божого закону через своє сумління, якого повинна вірно дотримуватися у своїй діяльності, щоб дійти до Бога – своєї остаточної мети. Тому «не можна її змушувати, щоб вона чинила проти своєї совісті», не можна «перешкоджати тому, щоб людина діяла за своїм сумлінням, особливо у релігійних справах» [18, с. 137].

Своє відношення до принципів «свободи совісті», «свободи віросповідання» Російська Православна церква задекларувала в «Основах соціальної концепції» (2000 р.). Утвердження принципу свободи совісті в людському співтоваристві, на думку очільників Російської Православної церкви, зумовлено «втратою суспільством релігійних цілей і цінностей, масову апостасію і фактичну індіферентність до справи церкви і до перемоги над гріхом» [18, с. 151]. Разом з тим визнається, що «цей принцип є одним із засобів існування церкви в безрелігійному світі, він дозволяє їй мати легальний статус у секулярній державі» [18, с. 151]. Виокремлюється також і значення принципу «свободи церк-

ви»: «Держава не повинна втручатися в життя церкви, в її керування, віровчення, літургійне життя, духовну практику і тому подібне, рівно як і взагалі в діяльність канонічних церковних закладів, за виключенням тих аспектів, які передбачають діяльність як юридичної особи... Церква очікує від держави поваги до її канонічних норм й інших внутрішніх установлень» [18, с. 151].

Протестантський погляд на свободу совісті чіткий і однозначний, цілком відповідає її світському визначенню: «Свобода совісті включає в себе свободу віросповідання, тобто право бути віруючим чи невіруючим, вибирати чи міняти свою віру. Вона також означає право віруючих створювати релігійні об'єднання» [18, с. 153]. Протестантські церкви виступають на захист (юридичний. – Авт.) свободи совісті і релігійної свободи як основного права людини у відповідності до біблійного вчення і міжнародних правових документів» [18, с. 153].

Віроповчальна парадигма ісламу, а фактично Коран (2:236), наголошує, що «Немає примусу в релігії», «Хто хоче нехай вірує, а хто не хоче, нехай не вірує» (Коран, 18:29). Основу свободи віри іслам бачить у людській совісті. Ісламські теологи (наприклад, Мухаммад аль-Газлі), посилаючись на Коран, Сунну, стверджують, що іслам гарантує «абсолютну свободу віросповідання» [12]. В широкому значенні ісламська концепція прав людини була викладена в «Загальній Ісламській декларації прав людини», прийнятій в Парижі в 1981 р., а також у «Каїрській декларації прав людини в ісламі» (1990 р.). В цих документах права людини, її свободи визнаються дарунком Аллаха, тому їх дотримання є обов'язковим, відступ від них заборонено.

Чітку позицію щодо принципів свободи релігії висловила й Всесвітня Рада Церков у своїй «Декларації про релігійну свободу» (1948 р.), в якій проголошено, що «право на свободу релігій слід визнавати й гарантувати всім людям, незалежно від їхньої раси, кольору шкіри, статі, мови чи релігії» [18, с. 148]. В Декларації викладені основні засади свободи релігії, свободи на релігійне самоврядування і право на свободу діяльності релігійних спільнот. Різні релігії по-різному відносяться до питання свободи самовизначення людини у віросповідній сфері.

Зауважимо, що як у вітчизняному, так і зарубіжному науковому та теологічному дискурсах переважає правова експлікація свободи совісті. Остання зазвичай редукується до поняття «свобода релігії», або частіше – «релігійна свобода» і розглядається через відношення людини до релігії в аспекті її права бути віруючою чи невіруючою, агностиком, атеїстом. Тому в правовологічному контексті надзвичайно актуальними стають правове визначення понять «свобода совісті», «свобода віросповідання», «свобода релігії», «свобода церкви (релігійних організацій)», «свобода в релігії», співвідношення між цими поняттями, їх структурна і функціональна своєрідність. Наголосимо, що зміст понять «свобода совісті» й «свобода віросповідання» (як подається в багатьох міжнародних документах, законодавчих актах України) не є тотожним, сфери їх соціально-правової актуалізації співпадають лише в релігійній площині, де право на свободу совісті постає як право на свободу релігійної совісті [1, с. 118-128]. Важливим є те, що свобода релігії має внутрішній і зовнішній вияв.

Внутрішній вияв свободи віри як свободи релігійного самовизначення не є предметом (об'єктом) правового регулювання. Право не може регулювати сам процес віросповідного вибору. В такому сенсі право постає як формально зовнішнє, воно лише визначає межі, можливості, гарантії зовнішньо-реалізаційного вияву свободи віросповідання. Остання постає як процес матеріалізації релігійного самовизначення через самоствердження особистості в системі вибраних релігійних координат. Самореалізація (релігійна) як зовнішній (публічний) вияв свободи віросповідання вимагає певного правового простору, тобто комплексу передовсім правових норм, гарантій, які уможливають практичне здійснення свободи віри. Саме в цьому правовому полі і відбувається релігійна самореалізація особистості.

Інститут свободи совісті, свободи віросповідання в Україні постає як своєрідний континуум конституційних положень, норм, законів, нормативних документів і юридично оформлених механізмів реалізації права на цей вид свободи в її індивідуальному й спільнотному вимірах. Правологія релігії аналізує, вивчає специфіку реальної дії такого роду інститутів в Україні та інших країнах, їх ефективність у забезпеченні принципу свободи совісті, права на релігійну самореалізацію особистості, захисту цього права. Кожна держава має свою специфіку, свої особливості у розв'язанні цих питань, детермінованих історичним, соціально-політичним, конфесійним контекстом. Важливою постає відповідність законодавчого поля різних держав у цій сфері міжнародним правовим документам із проблем свободи думки, совісті, релігії.

Міжнародне співтовариство створило розгалужену й ефективну систему захисту прав людей і свобод, у тому числі й свободи совісті, релігії. На рівні ООН, Ради Європи, ОБСЄ, інших регіональних міжнародних організацій прийнято значну кількість правових документів, які тією чи іншою мірою заторкують основні аспекти забезпечення свободи совісті, релігії, діяльності релігійних організацій. Важливим є той факт, що для означеного виду міжнародних документів характерною рисою стає тенденція до більш детального, системного і повного захисту прав людини на свободу совісті, свободу віросповідання. Аналіз цих документів, рівня їх впливу на формування юридичного поля різних країн щодо забезпечення свободи совісті, думки, релігії, їхнього потенціалу у правовому вимірі, є одним із важливих у правологічному дискурсі.

Враховуючи зазначене вище, слід відмітити, що надзвичайно актуальною стає проблема вивчення більше як 50-річного досвіду діяльності Європейського Суду з прав людини та впливу його рішень (в площині прецедентного права) на законодавство різних держав, у тому числі й України, у сфері свободи віросповідання. Не менш важливими у правологічному дискурсі постають проблеми державо-конфесійних відносин, різних моделей їх вияву, принципів концептуального оформлення законодавчого простору їх функціонування, зокрема й в Україні.

Потребують свого поглибленого правологічного осмислення значні за своїм об'ємом і важливістю питання практики забезпечення статусу світської держави, рівності всіх релігійних організацій перед законом, свободи їх функціонування в суспільстві, вільного виконання ними своєї місії. Основними

елементами процесу законодавчого забезпечення конституційних прав людини у сфері свободи релігії постають передовсім чіткі гарантії їх реалізації, система контролю і нагляду за цим процесом, яка є важливим засобом реалізації свободи релігії в її індивідуальному й суспільному вимірах. Водночас правологія релігії (юридичне релігієзнавство) вивчає, аналізує також практику, форми, чинники, що обумовлюють законодавчу необхідність системи обмежень права на свободу совісті, свободу релігії, їх нормативну базу, а також юридичну практику санкцій за її порушення.

Висновок. Юридичне релігієзнавство (правологія релігії) постає як важлива галузь релігієзнавчого знання, що в теоретичному і практичному вимірах експлікує сукупність відносин, які складаються в процесі функціонування релігії в суспільстві, конфесійні правові традиції, норми, приписи, а також світські закони, нормативні акти, які стосуються публічних аспектів буття релігії, релігійних організацій, їх інститутів, проблем свободи релігії, свободи церкви, свободи в релігії.

Експліковане нами проблемне поле правології релігії у своєму предметному розмаїтті є поліаспектним, значна частина його проблем залишається відкритою для подальших досліджень. Проте наявні в науковому дискурсі (філософії, юридичній та релігієзнавчій науках) теоретичні, емпіричні матеріали, які так чи інакше відносяться до окресленого нами предметного поля релігієзнавчого знання, ставлять проблему практичного конституювання правології релігії (юридичного релігієзнавства) як нового дисциплінарного утворення релігієзнавства як важливої і необхідної в науковому й практичному аспектах складової його архітекτονіки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Бабій М., Присухін С.* Свобода совісті та свобода релігії: концептуальна матриця Католицької церкви // *Юридична наука.* – 2013. – № 3. – С. 118-128.
2. *Бачинин В.А.* Малая христианская энциклопедия: В 4-т. – Т. 2. Социология, политология, правоведение – СПб. : Шандал, 2004. – 368 с.
3. *Бачинин В.* Российские типы христианского правосознания // *Религия и право.* – 2007. – № 3. – С. 34-38.
4. *Вихнович В.П.* Талмуд // *Религиоведение. Энциклопедический словарь.* – М. : Академический проект, 2006. – С. 1029-1031.
5. *Гусейнов А.И.* Соционормативная сфера культуры // *Вопросы философии.* – 2008. – № 8. – С. 46.
6. *Гюффе Отфрід.* Розум і право. Складові інтеркультурного правового дискурсу – К. : Альтерпрес, 2003. – 264 с. – («Сучасна гуманітарна бібліотека»).
7. *Задужный А.Г.* Право. Религия. Закон. – М. : Научная книга, 2008. – 360 с.
8. *Льчук Л.У.* Ісламське право // *Юридична енциклопедія: В 6 т. Т. 2: Д-Й / [редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 1999. – 656 с.: іл.*
9. *Ключков В.В.* Религия, государство и право. – М. : Мысль, 1978. – 287 с.
10. *Козлов Т.П.* Религиозная правовая традиция (теоретический аспект) [Електронний ресурс]. – Електрон. дан. – режим доступу: <http://http://lawtheses.com/religioznaya-pravovaya-traditsiya>, вільний. Назва з екрану. – Мова рос.

11. Морозова Л.А. Государство. Право. Религия // Актуальные проблемы современного права. Материалы научно-практической конференции (г. Курск, 14-15 апреля 1995 г.). – М. : Магистр, 1995. – С. 31-43.
12. Мухаммад аль-Газали. Права человека в исламе. – М. : Андалус, 2006. – 176 с.
13. Осипян Б.А. Влияние различных религий на право и законы народов // Религия и право: Информационно-аналитический журнал. – 2007. – № 2 – С. 37-39.
14. Права человека и религия. Хрестоматия – М. : Библейско-богословский институт св. апостола Андрея, 2001. – 498 с.
15. Пчелинцев А.В. Свобода религии и права верующих в современной России – М. : Юриспруденция, 2007. – 387 с.
16. Рабинович С.П. Права людини у природно-правовій думці католицької церкви (за матеріалами соціальної доктрини католицизму). – Львів: Львівська лабораторія прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України, 2004. – 198 с.
17. Релігійна свобода. Науковий щорічник. – Вип. 1-13. – К., 1996-2008.
18. Свобода совісті та віросповідання в контексті міжнародних й українських правових актів та релігійних документів (витяги). Видання друге (допрацьоване і доповнене) / Упорядник, автор передмови і приміток к.філос.н. М.Ю. Бабій. – К., 2006. – 164 с.
19. Стакхаус М.Л., Хили С.Э. Религия и права человека: богословская апологетика // Права человека и религия. Хрестоматия. – М. : Библейско-богословский институт св. апостола Андрея, 2001. – С. 114-130.
20. Тихонравов Ю.В. Судебное религиоведение – М. : Бизнес-школа «Интел-Синтез», 1998. – 272 с.
21. Ярмол Л.В. Свобода віросповідання: юридичне забезпечення в Україні. – Львів : Львівська лабораторія прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України, 2006. – 192 с.
22. Яроцький П.Л. Релігієзнавство: Навч. посібник / П. Л. Яроцький – К. : Кондор, 2004. – 308 с.
23. Verman H.J. Influence of Christianity on Western Law // The Sociology of Law. – New-York, 1980. – 430 p.

Бабій М., Присухін С. Юридичне релігієзнавство (правологія релігії): сутність і проблемне поле

Стаття присвячена вивченню сутнісних характеристик нової релігієзнавчої дисципліни «правології релігії», а також окреслює проблемне поле, в межах якого вона сформувалась і продовжує розвиватися.

Ключові слова: *правові аспекти релігієзнавства, правологія релігії, предметне поле правології релігії, релігійно-правова традиція, функції релігійної правової традиції, релігійне право, церковне право, система канонічного права, правосвідомість віруючої особи, свобода совісті, свобода релігії.*

Бабий М., Присухин С. Юридическое религиоведение (правология религии): сущность и проблемное поле

Статья посвящена изучению сущностных характеристик новой религиозно-правовой дисциплины «правоведение религии», а также очерчивает проблемное поле, в рамках которого она сформировалась и продолжает развиваться.

Ключевые слова: *правовые аспекты религиозоведения, правоведение религии, предметное поле правоведения религии, религиозно-правовая традиция, функции религиозной правовой традиции, религиозное право, церковное право, система канонического права, правосознание верующего, свобода совести, свобода религии.*

Babii M., Prysukhin S. Legal aspects of religiology: substance and problem area

The article is concerned with research into the substance characteristics of new disciplines «Legal aspects of religiology» and outlines the problem area, in which the new science was formed and continues to evolve.

Keywords: *legal aspects of religiology, the subject field of legal aspects of religiology, religious and legal tradition, the functions of the religious legal tradition, religious law, canon law, the system of the canonical law, legal conscience of the believer, freedom of conscience, freedom of religion.*

Стаття надійшла до редакції 25.06.2013.